

VU Research Portal

J.P. Sigmond, Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw [Bespreking van: J.P. Sigmond (2013) Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw]

Brandon, P.

published in

Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis
2014

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Brandon, P. (2014). J.P. Sigmond, Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw [Bespreking van: J.P. Sigmond (2013) Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw]. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 11(1), 179-181.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Recensies

Peter Tammes (red.), *Oostjoodse Passanten en Blijvers. Aankomst, opvang, transmigratie en vestiging van joden uit Rusland in Amsterdam en Rotterdam, 1882-1914* (Amsterdam: Menasseh ben Israel Instituut, 2013), 159 p., ISBN 978-90-815860-8-5

Deze publicatie verscheen als deel 9 in de serie cahiers van het Menasseh ben Israel Instituut. Het instituut richt zich – onder meer met haar publicaties – ‘inhoudelijk op de culturele diversiteit en interculturele dynamiek in de joodse diaspora in het algemeen en die van Nederland in het bijzonder (...)’. Het onderzoek van de historici Peter Tammes, Karin Hofmeester en Justus van de Kamp naar de toestroom van Russische joden naar Nederland gedurende de decennia rond 1900 sluit naadloos aan bij dat streven.

Het cahier begint met een korte inleiding van Peter Tammes over pogroms, anti-joodse wetgeving en andere vormen van uitsluiting van joden in het Russische keizerrijk vanaf het eind van de 19^e eeuw, waarbij hij ook eerder onderzoek naar de komst en opvang van ‘Oostjoden’ in Nederland memoreert. Dan volgt een hoofdstuk van dezelfde auteur over de berichtgeving in de Nederlandse joodse pers – in het bijzonder het *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)* – over de verslechterde situatie in Rusland en de oprichting van lokale hulpcomites in Amsterdam en Rotterdam. De daaropvolgende hoofdstukken van Hofmeester en Tammes bieden informatie over de vestiging van ‘Oostjoodse’ (niet uitsluitend Russische) migranten in Amsterdam en Rotterdam. Justus van der Kamp tekent voor een bijdrage over de *Werdegang* van enkele Oostjoodse migrantenfamilies, voordat Tammes in een concluderend hoofdstuk terugkomt op de vraag of en op welke wijze joden uit Oost-Europa ‘een stempel drukten’ op de Nederlandse economie en maatschappij en hij suggesties doet voor verder onderzoek.

Tammes, Hofmeester en Van de Kamp deden zorgvuldig onderzoek, waarbij dat van Tammes en Hofmeester wordt gekenmerkt door een ‘hard core’ kwantitatieve benadering. Zowel de berichtgeving over de pogroms in het *NIW*, als de informatie uit reis- en verblijfpassenregisters van de Amsterdamse en Rotterdamse politie, in combinatie met de vreemdelingen- en paspoortenadministratie en het bevolkingsregister wordt verwerkt tot overzichtelijke grafieken, tabellen, staaf-

diagrammen, kaarten en gepresenteerd in termen van percentages, subculturen en types migratie (kettingmigratie en/of arbeidsmigratie dan wel asielmigratie). Op die manier beschrijven Hofmeester en Tammes de joods Russische migranten 'met betrekking tot herkomst, burgerlijke staat en gezinsvorming, onderlinge verwantschap, beroepsuitoefening, vestiging, verblijf en naturalisatie.'

Omdat deze aanpak weinig inzicht geeft in 'de ervaringen en verwachtingen van deze landverhuizers zelf' volgt nog een hoofdstuk van Van de Kamp, die een heel andere benadering hanteert. Aan de hand van biografische schetsen volgt hij een aantal Russisch-joodse families, die in Nederland succesvol en bekend werden: de voorouders van Abel Herzberg en Etty Hillesum, de zakenlui Tuschinski, Cohn (wijnhandel), Rafalowiczen (RAF geluidsinstallaties), opperrabijn Schuster, en de Paktor & Jäger's (o.a. textiel - die het onderzoek voor deze bundel financieel mogelijk hebben gemaakt). Zijn bijdrage bevat intrigerende informatie die de auteur uit diverse bronnen bijeen heeft vergaard, maar het geheel blijft enigszins anekdotisch. Dat komt wellicht doordat de vraag waarmee Van der Kamp zijn bijdrage begint - namelijk of het succes van zijn historische personages uitzonderlijk was, dan wel een gevolg van bijzondere ondernemingszin die hen vanuit Oost-Europa naar Nederland bracht - niet beantwoord kan worden, al helemaal niet zonder vergelijking met andere geslaagde en minder geslaagde joodse en niet-joodse migranten.

De beperking tot joodse migranten uit Oost-Europa en 'de' joodse gemeenschap in Nederland vormt een probleem voor de vragen die in deze bundel en in de afzonderlijke hoofdstukken worden gesteld. Dat komt al direct naar voren in hoofdstuk 2 over de berichtgeving in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* over antisemitische maatregelen in het Russische keizerrijk en de opvang van gevluchte joden uit het oosten in Nederland. Tammes wil allereerst de vraag beantwoorden 'in hoeverre de joodse gemeenschap op de hoogte [was] van de pogroms en anti-joodse maatregelen in Rusland' en van hun komst naar Nederland. Ten tweede vraagt hij zich af 'in hoeverre de joodse Oost-Europes joden als vreemden gezien [werden]' en tot slot hoe Oostjoden werden opgevangen in Amsterdam en Rotterdam. Bij het zoeken naar antwoorden op deze (voor een enkel hoofdstuk wel zeer uiteenlopende) vragen, is het allereerst nodig om inzicht te geven in wie nu eigenlijk de lezers waren van het *NIW*. Kan deze lezerskring wel gelijkgesteld worden aan 'de' joodse gemeenschap in tijden van een versterkte assimilatie van joden in de Nederlandse samenleving? Is het niet noodzakelijk om na te gaan welke andere nieuwsorganen door Nederlandse joden werden gelezen en hoe daarin verslag werd gedaan van de uitsluiting en vervolging in Oost Europa en de opvang in Nederland om de gestelde vragen te kunnen beantwoorden?

Ook bij het lezen van de andere hoofdstukken wordt keer op keer de vraag opgeroepen of dit onderzoek naar het migratieproces en de opvang van joden uit

Oost-Europa in Nederland meer inzicht verschaft, wanneer het geplaatst wordt binnen de bredere context. Wanneer de opvang en het verblijf in Nederland gezien wordt als deel van een migratiecircuit of een transnationale beweging van joden en niet-joden in Europa en overzee. Te meer omdat zowel Hofmeester als Tammes suggereren dat het zeker niet alleen ging om asylmigratie, maar evenzeer om arbeidsmigratie, al dan niet gecombineerd met kettingsmigratie. En ook omdat nogal wat Russisch-joodse migranten terugkeerden naar het land van herkomst. Daarmee biedt deze recensie tevens een suggestie voor vervolgonderzoek, naast de voorstellen die daar in de concluderende opmerkingen van Peter Tammes al voor worden gedaan.

Barbara Henkes (Rijksuniversiteit Groningen)

David E. Nye, *America's Assembly Line* (Massachusetts: The MIT Press, 2013), 338 p., ISBN 978-0-262-01871-5

Op 28 mei 1930, ruim een half jaar na het begin van de Grote Depressie in de Verenigde Staten, noteerde de invloedrijke Amerikaanse schrijver Sherwood Anderson in *The Nation* het volgende over een Ford-fabriek in New Orleans en de lopende band: 'You feel it when you go in. You feel rigid lines. You feel movement. You feel a strange tension in the air. There is a quiet terrible intensity. And always the belt moves. It keeps moving. The men and even the boss feel that the belt is God'.

De lopende band was een uitvinding die een revolutie betekende in het industrialisatieproces, welvaart en ongekennde consumptiemogelijkheden bracht voor miljoenen mensen, maar tegelijkertijd het symbool is geworden van een uitbuitend kapitalisme, dat mensen afstompt, hen hun zelfstandigheid ontnemt, milieuverontreiniging veroorzaakt en arbeiders reduceert tot radertjes in een grote, steeds maar sneller draaiende machine. Zoals een werknemer van Ford het omschreef: 'When I come in the gate in the morning, I throw off my personality and assume a personality which expresses the institution of which I am a part. I keep just enough consciousness to operate my body as a machine'.

Die dubbele associatie met de lopende band en zeker de wisselende waardering voor deze uitvinding, bestaat feitelijk al zolang als deze bestaat, stelt David E. Nye in zijn prachtige, met veel oog voor detail en de menselijke maat geschreven *America's Assembly Line*. Nye, die eerder positief ontvangen studies schreef over de elektrificatie van Amerika en techniekgeschiedenis, ontwijkt daarbij op handige wijze de deterministische valkuil de lopende band te zien als iets dat er plotseling

was. Aan die uitvinding in 1913 ging een hele reeks andere vindingen en gedachten vooraf. De lopende band kwam tot stand op en in een specifieke plaats (Detroit), tijd (1908-1913) en industrie (de auto-industrie), en kan geplaatst worden in ontwikkelingen die in de Amerikaanse samenleving plaatsvonden in de negentiende eeuw. Maar, zo stelt Nye, de elementen die uiteindelijk samenkwamen in de lopende band, konden ook gevonden worden in Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië: 'Any of the other industrial nations might have hit upon it first' (p. 2).

Niettemin waren de Verenigde Staten uitermate geschikt voor zoiets als de lopende band, en Nye besteedt dan ook vooral aandacht aan de geschiedenis ervan in Amerika. Nye omschrijft de lopende band 'not as a final result, but a part of an ongoing cultural process' (p. 6). Veel industrieën, denk aan de vleesindustrie, waren in de negentiende eeuw al gefocused op het verhogen en versnellen van de productie. Deze ontwikkelingen kwamen tussen 1908 en 1913 samen in de Ford-fabrieken en werden daar gecombineerd. Nye laat op overtuigende wijze zien dat meer van een evolutie dan van een revolutie moet worden gesproken. Ook toont hij aan dat het niet zozeer een idee van Henry Ford was: '[He] didn't first conceive of the assembly line and then delegate its development to his managers. Rather, development came from the bottom up as managers synthesized their knowledge and drew on the experiences of workers' (p. 20).

Hoe het ook zij, de resultaten van de introductie van de lopende band waren spectaculair. Duurde de bouw van een T-Ford in 1909 nog 12 uur, in 1914 was dat nog slechts 93 minuten: 'The same number of workers could assemble 775 percent more automobiles in 1914 than in 1909' (p. 28). Massaproductie betekende ook, dat steeds meer Amerikanen zich een auto konden veroorloven. In 1926 kostte deze slechts 300 dollar. In 1910 produceerden de Ford-fabrieken 19.051 auto's, in 1921 waren dat er bijna een miljoen (p. 32). Ondanks dit productiewonder en de toepassing van de lopende band in steeds meer industrieën, groeide in de loop van de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw de kritiek op de lopende band. Meer en meer begonnen intellectuelen en ook vakbonden erop te wijzen dat het werk aan de lopende band de zelfstandigheid van de arbeiders tot welhaast nul reduceerde, banen kostte en bovenal van mensen weinig anders maakte dan robots die volledig afgestompt hun werk deden en dat bovendien steeds sneller moesten doen.

Nye beschrijft die wisselende waardering voor de lopende band aan de hand van muziek, krantenberichten, films (Charlie Chaplin) en theater. Stakingen ('sit-down strikes') waren aan de orde van de dag, en steeds vaker werd massaproductie aangevallen. Dat sloeg weer om in de Tweede Wereldoorlog en tijdens de Koude Oorlog, toen 'the assembly line shed its problematic Depression-era image as it became a necessity for supplying the troops and ensuring victory' (p. 128). In de jaren vijftig, op het hoogtepunt van de Koude Oorlog, werd de lopende band 'the guarantor of prosperity and democracy' (p. 155), en verspreidde zich over de

Westerse wereld. Tegelijkertijd nam in de jaren zestig en zeventig de kritiek weer toe. De Amerikaanse auto-industrie werd overvleugeld door de inventieve manier waarop de Japanners van de lopende band gebruik maakten, een techniek die later in Amerika werd geïntroduceerd, zoals dat eerder andersom was gebeurd. Detroit is vervallen tot een verpauperde stad, waar de auto-industrie grotendeels is verdwenen.

Nye heeft een prachtig en doorwrocht boek geschreven, met veel aandacht voor de wisselwerking tussen techniek en samenleving. Hoewel de nadruk grotendeels op de Verenigde Staten ligt, is dit boek een aanrader voor iedereen die zich bezighoudt met sociaal-economische -en techniekgeschiedenis.

Martijn Lak (Haagse Hogeschool / Radboud Universiteit Nijmegen)

J.P. Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2013), 431 p., ISBN 978-90-8704-349-0

In de Nederlandse maritieme geschiedschrijving verbleekt traditioneel elke andere periode naast de zeventiende eeuw. Direct aan het begin van zijn boek constateert Sigmond dat de 'zeehelden' – het schijnt tegenwoordig weer te mogen – Piet Hein, Maarten Tromp en Michiel de Ruyter nog altijd alom bekend zijn, terwijl de zestiende-eeuwse aanloopfase van de Nederlandse hegemonie op zee vrijwel vergeten is. Sigmond zet juist deze periode vol in het licht, en maakt daarbij gebruik van een schat aan prachtig beeldmateriaal. Alleen de illustraties al maken dit boek zeer de moeite waard.

Inhoudelijk borduurt Sigmond voort op bestaand onderzoek: De Meij's studie over de Watergeuzen uit de vroege jaren zeventig, en Sickings veel recentere werk over de Bourgondisch Habsburgse marine. Anders dan die eerdere werken beschouwt dit tamelijk omvangrijke boek de complete periode van 1500 tot het begin van het Twaalfjarig Bestand, wat de auteur in staat stelt de ontwikkeling van de Hollandse en Zeeuwse zeemacht te onderzoeken over de waterscheiding van de Opstand heen. Dit heeft belangrijke voordelen: Sigmond kan zo laten zien op welke manieren de op het eerste oog gekunstelde federale structuur van de marine van de Republiek voortborduurde op een oudere situatie, waarin Hollandse en Zeeuwse zeesteden in feite over hun eigen kleine vloot beschikten. Deze bestaande structuur zorgde voor nauwe banden tussen lokale politieke en economische elites en het vlootbestuur. De directe (vaak zelfs persoonlijke) relatie tussen de handelaren en leveranciers aan de ene kant en de admiraliteiten aan de andere zouden later

een essentieel ingrediënt gaan vormen voor de Nederlandse successen op zee, en overigens ook de betrokken ondernemers-bestuurders geen windeieren leggen.

Ook op andere vlakken legt Sigmond lange lijnen van ontwikkeling bloot. Zo laat hij zien dat het incidentele karakter van de inzet van oorlogsschepen door de Habsburgse vorst de ontwikkeling van een gespecialiseerde oorlogsvloot bestaande uit speciaal voor het gevecht gebouwde schepen vertraagde. Engeland en Frankrijk liepen op dit punt duidelijk voor, maar aan het eind van de zestiende eeuw maakte de Republiek een inhaalslag. Gehuurde en voor oorlogsdoeleinden opgetuigde koopvaardijsschepen bleven tot ver in de zeventiende eeuw de gespecialiseerde oorlogsschepen numeriek overtreffen.

Heel bijzonder aan dit boek is het overvloedige gebruik van beeldmateriaal. De lezer kan hier ruimschoots meeprofiteren van Sigmonds ervaring als voormalig directeur Collecties van het Rijksmuseum. Natuurlijk zijn er de vele schilderijen, en daarnaast zijn er mooi gefotografeerde bronfragmenten en voorwerpen. Vooral de werkelijk schitterende tapijten en wandtapijten uit de periode van de Opstand bieden de lezer meer dan illustraties bij een verhaal in tekst. Ze vertellen hun eigen verhaal. Zo gebruikt Sigmond fragmenten van het door Hendrick Vroom ontworpen tapijt van het Beleg van Zierikzee om ons 'in actie' te tonen hoe met roeiboten de grote (uiteindelijk onsuccesvolle) aanval op de Spaanse palissaden werd uitgevoerd. De afbeeldingen zijn zo gedetailleerd, dat zij ons zelfs zicht bieden op de kleding van de roeiers, de uitrusting van de soldaten, en de rol van de vaandeldrager en tamboer. Sigmond toont zijn bronnen graag volledig. Zo bevat het boek ook de complete transcriptie van twee scheepsjournalen. Voor het grote publiek voor wie dit boek toch ook bedoeld is, had het mijns inziens meer voor de hand gelegen deze lastige zestiende-eeuwse teksten te vertalen. Maar er valt ook wel iets te zeggen voor Sigmonds voorkeur voor authenticiteit.

Alles bij elkaar is *Zeemacht* het lezen en bekijken meer dan waard. Helaas is dit mooie werk te vaak ook een boek van kleine ergernissen. Sigmond hanteert de fijne penseel duidelijk met meer succes dan de brede kwast. Waar de auteur zijn eigen bevindingen in een breder historisch kader plaatst, wringen zijn opmerkingen meer dan eens. Zo is het verrassend om in de inleiding te lezen dat geweld om religieuze motieven in Europa pas in de zestiende eeuw werd uitgevonden. En het zal mijn eigen allergie wel zijn, maar de onbedwingbare neiging van Nederlandse historici om elke studie die niet naar de centrale overheid kijkt 'bottom up' te noemen, ontnemt ons eerder het zicht op de specifieke Nederlandse dynamiek van staatsvorming dan dat ze iets toevoegt. De keuze van Sigmond om zich in zijn onderzoek te richten op de gewesten en havensteden in plaats van op de landsheer volgt hier eenvoudigweg de aard van machtsconcentratie in de Nederlanden. Onderzoek wordt niet minder 'top down' als de toppen zich wat minder hoog bevinden, zoals zij dat in de Lage Landen nu eenmaal plachten te doen.

Een laatste punt van kritiek, eerder gericht aan het adres van de uitgever dan aan dat van de auteur, betreft de zeer slordige tekstredactie. Het is toch jammer als in een zo prachtig geïllustreerd boek de tekst zelf ontsierd wordt door ‘schepen die bescheiden acties uitvoerde’ (49), krijgs- en scheepsvolk dat ‘onderdag’ zocht (50), Zeeuwen die buiten hun eigen gewest niet ‘te recht hoeven te staan’ (127), en zo vrijwel om de pagina een nieuwe steen des aanstoots. Maar ondanks deze kanttekeningen – gezeur, zouden sommigen misschien zeggen – is dit boek een aanwinst.

Pepijn Brandon (Vrije Universiteit Amsterdam)

Hans Beerends, *Tegen de draad in. Een beknopte geschiedenis van de (derde) wereldbeweging* (Amsterdam: kit Publishers, 2013), 111 p., ISBN 978-94-6022-258-0

De auteur – geboren in 1931 – is een “veteraan” van de Nederlandse derde wereldbeweging. Hij speelde (en speelt nog steeds) een rol in die veelvormige sociale beweging, waarover hij eerder al enkele boeken met historische insteek publiceerde. Zijn jongste pennenvrucht heeft een bescheiden opzet. Het boekje telt amper een honderdtal bladzijden, bevat geen voetnoten (enkel een korte eindbibliografie) en is duidelijk gericht op het grote publiek. Hoewel de titel anders laat vermoeden, handelt het werk enkel over Nederland – blijkbaar was dat in de ogen van de auteur en de uitgever zo evident, dat ze het niet nodig achtten om die focus te expliciteren.

Eerst overloopt de auteur heel snel de ontwikkelingen tot de jaren 1980. Hierin verleent hij een bijzondere aandacht aan de verschillende “landencomités” die actief hun solidariteit wilden betuigen met de naties die toen het slachtoffer waren van imperialisme en/of grove schendingen van de mensenrechten (Vietnam, Latijns-Amerikaanse landen, Zuid-Afrika). Daarna komen (als aanvulling op zijn eerdere publicaties) achtereenvolgens de jaren 1980, de jaren 1990 en het begin van de 21ste eeuw aan bod, telkens in aparte hoofdstukjes. De tekst is dus opgevat als een narratieve kroniek; er komt geen theoretische omkadering aan te pas, ook al hebben politicologen hierover in de afgelopen decennia uitvoerig gepubliceerd. Periode per periode krijgt de lezer enkele kerngegevens over de organisaties en de acties voorgeschoteld, zonder verdere thematische uitdieping. Een aantal rode draden die door de verschillende episodes en anekdotes heen lopen, worden niet als dusdanig naar voren gehaald (bv. de spanning tussen “onbaatzuchtige” ontwikkelingshulp en economische belangen, de relaties tussen de derde wereldbeweging en andere sociale bewegingen, de verzuiling, enz.).

De tekst is een beetje uit de losse pols geschreven en lijkt soms op een journalistieke samenvatting van recente krantenkoppen (de aanslagen van 11 september 2001, de moorden op Pim Fortuyn en Theo Van Gogh, de politieke fratsen van Geert Wilders, enz., krijgen allemaal een plaats in het relaas). Gezien de taal waarin het werk verscheen, zal de niet-Nederlandse lezer quasi exclusief een Vlaming zijn; die buitenlandse lezer kan in dit werkje in beknopte vorm kennis maken met enkele essentiële feitelijke gegevens over de geschiedenis van de Nederlandse derde wereldbeweging. Zo zal hij of zij bijvoorbeeld snel te weten komen wat er schuilgaat achter de talrijke, vrij ondoorzichtige afkortingen als NOVIB, NIO, NCO, NCDO, KPA, Cossen, IKVOS en *tutti quanti*. Voor een diepgravende, echt wetenschappelijke analyse zal die lezer elders moeten aankloppen.

Guy Vanthemsche (Vrije Universiteit Brussel)

Christof Dejung, *Die Fäden des globalen Marktes. Eine Sozial- und Kulturgeschichte des Welthandels am Beispiel der Handelsfirma Gebrüder Volkart 1851-1999* (Köln etc.: Böhlau Verlag, 2013), 516 p., ISBN 978-3-412-20986-5

Over the past decade we have been witness to a growing number of studies into global commodity production and trade. These publications yield some important insights in the rather contingent relationship between empires and the global trade in colonial commodities. Merchant networks were remarkably multinational in character and some of the most important trading houses in colonial dependencies originated in countries that had no colonies themselves. Two notable examples are the Greek Ralli Brothers and the Swiss house of Volkart, which both played a dominant role in the commodity trade both from and into British India. Ralli Bros., for example, was an important link in the substantial sugar exports from Java to India in the early years of the twentieth century. While these houses benefitted from the infrastructure developed by colonial powers, their success depended upon their ability to respond to the increasingly tight conditions of the world market and their capabilities to extend their influence into the colonial hinterland. Dejung explains, for example, how the expansion of the telegraph network in India after the Great Mutiny of 1857 as well as India's rapidly growing railway network speeded up communication and transport. Better market information narrowed the margins for the trading houses and this in turn drove them to specialization. In addition, the standardization of the commodities like coffee, cotton and sugar forced firms like Volkart to tighten their control over Indian producers to ensure a stable quality of supplies.

As a study on the role of mercantile houses in global commodity trade Dejung's book is not unique, but it is exceptional for its thoroughness and clarity in describing the inner workings of a family firm that held together offices in a dozen countries and instilled its multinational crowd of employees with a filial affection to its leadership. The history of this trading house defies the Chandler thesis that family firms were doomed to disappear once the global economy advanced into the twentieth century and the PLC (Public Limited Company) became the business model. Volkart was the exception to the rule also in India, where the British firms, the so-called managing agency houses, as a rule refused to become PLCs and were hence outcompeted by better capitalized Indian business in the 1920s and 1930s.¹ In that respect British business culture in India was markedly different from that of the Dutch in the Netherlands Indies, where both plantations and banks shifted to the PLC model around 1900, and did so even in cases where the families were wealthy enough to continue their enterprise without attracting fresh capital.

A widely accepted explanation for the fact that in the realm of mercantile capitalism family enterprise proved to be more resilient than in other sectors is that these trading houses did not require long-term investments. This in contrast to industrial enterprises or commercial banks. For their short-term capital needs, Volkart relied on the shroffs, the Indian bankers, who were highly dependable (p. 69). In addition, the Dejung explains Volkart's remarkable survival as a family business up to the very end of the 20th century, by invoking the thesis of Mark Casson that in a volatile environment personal loyalties provide the best survival mechanism (p. 176). This is not to say that the family-character of the firm remained unchanged throughout its existence. Ownership stayed firmly in family hands, but by about 1900 the professionalization of management introduced men from outside the Volkart family and its Reinhart in-laws in leading positions. Meanwhile, a spatial shift of gravity took place: by the late 19th century most of Volkart's business was conducted in London and in India. This evolution towards a global player, a transnational corporation, with a management that was no longer exclusively in family hands motivated the firm to stress its Swiss identity. This was enhanced by the fact that after World War I, Volkart's leadership realised that the neutral position of Switzerland was an asset to a firm that maintained branch offices throughout Asia, the US and Europe. It adopted a corporate policy to keep Swiss nationals in the leading positions in order to preserve the firm's Swiss character. In addition, it employed discursive practices to ensure the loyalty of its Indian employees. The iconification of Salomon Volkart, the founder of the firm (p. 194) was a key element in this. The Swiss nationality of the firm made it also less vulnerable for boycotts by Indian nationalism in the 1920s and 1930s.

Dejung's book is consistently global in its approach. It perceives capitalism not as a process emanating from a European centre but as a result of an increasing

global interaction. Dejung refers to Bayly's *The Birth of the Modern World* in this respect, and he is keenly aware of entanglements. He points out, for example, how via Volkart's role in shaping banking institutions in Switzerland, colonial commodity imports could impinge positively upon the banking infrastructure in the metropolis. Here, we can draw an interesting parallel with the Dutch Trading Society (NHM), which in the course of its existence became increasingly engaged in banking activities in the Netherlands. Comparisons with the NHM may be fruitful for still another reason. Like Volkart, the NHM gradually developed into a multinational with branch offices all across Asia, in New York and Jeddah. However, an important difference is that while the NHM drastically reduced its involvement in commodity trade and shifted its activities to the financing of commodity production and trade, Volkart continued to be one of the largest cotton and coffee trading firms in the world. It was only in the final year of the twentieth century, in 1999, that Volkart was forced to surrender. The profits of its core business were squeezed by high oil prices and dwindling margins because of overproduction of cotton.

Again, the almost 500 page book is remarkably thorough but still a pleasure to read. Apart from the extensive company archive of Volkart in Winterthur a dozen additional archives in India, Britain, the US and Latin America have been consulted. Thanks to its consistently global perspective Dejung's moves far beyond the perspective of most publications about trade and empire and provides us with fresh hypotheses for the study of global commodity trade.

Ulbe Bosma (International Institute of Social History)

Note

1. A.-M. Misra, 'Business Culture' and Entrepreneurship in British India, 1860-1950', *Modern Asian Studies*, 34, 2 (2000) pp. 333-348 and here pp. 338, 348.

Lucy Bland, *Modern women on trial. Sexual transgression in the age of the flapper* (Manchester: Manchester University Press, 2013), 246 p., ISBN 978-0-7190-8264-1

Dat rechtsgeschiedenis niet stoffig hoeft te zijn wordt meestal bewezen door Britse historici. De cultuurhistorica Lucy Bland is er daar een van: zij presenteert in haar nieuwste boek vijf spannende Engelse rechtszaken uit de periode 1918-1924, waarin vrouwelijke seksualiteit ter discussie stond. Sommige vrouwen werden van moord beschuldigd, zoals Edith Thompson, die samen met haar jongere minnaar haar echtgenoot uit de weg geruimd zou hebben, en Marguerite Fahmy, een Française die haar Egyptische echtgenoot dood had geschoten. Beide processen waren *causes*

célebres toentertijd. In een ander proces klaagde een blotevoetendanseress een rechts parlementslid aan dat haar ervan had beschuldigd lesbisch te zijn. Bland wijdt ook een hoofdstuk aan een aantal rechtszaken rondom drugs: enkele jonge vrouwen waren gestorven aan een overdosis en hun dealers, onder wie een Chinees, stonden daarvoor terecht. Hierbij stonden de relaties tussen blanke, Engelse vrouwen en Chinese mannen ter discussie. Deze moderne vrouwen joegen het plezier na met dans en drugs. Ze werden gezien als slachtoffer van oriëntaalse mannen (zelfs als ze zelf het initiatief hadden genomen), maar ook gestraft voor seksueel contact met Chinezen. De angst voor interracial relaties lag hier op de loer.

Bland laat een cultuurhistorische analyse op deze rechtszaken los, waarbij de constructie van gender en seksualiteit in relatie wordt gebracht met klasse, etniciteit en nationaliteit. Naast de juridische bronnen, die grotendeels al door andere historici waren bestudeerd, baseert zij haar verhaal op een grote selectie van artikelen uit diverse Engelse kranten, variërend van 'fatsoenlijke' kranten als *The Times* tot de riooljournalistiek van de zondagse kranten bestemd voor de lagere klassen. Al deze kranten berichtten op sensationele wijze over de processen. Bland besteedt hierbij nadrukkelijk aandacht aan het beeldmateriaal in de kranten, dat bijdroeg aan het dramatische karakter van de rechtbankverslagen. Het uiteindelijke doel van Bland is aan te tonen hoe deze processen en de representatie ervan in de media de moderne vrouw construeerden en bekritiseerden. Deze *flapper*, de nieuwe, jonge, androgyne vrouw van de jaren twintig met kort haar, korte rok en platte borst, boezemde angst in: zij representeerde niet alleen moderniteit, maar ook immoraliteit en een bedreiging van traditionele waarden. De vrouwen die voor de rechtbank verschenen waren allen moderne jonge vrouwen, die van dansen en uitgaan hielden en op het gebied van seksualiteit weinig ouderwets waren. Voor hun eigengereidheid werden ze door de media, en soms ook door de rechtbank, gestraft. De krantenberichten fungeerden als waarschuwing voor vrouwen: als moderne vrouwen de (seksuele) grenzen zouden overschrijden, zou het slecht met ze aflopen.

In verschillende hoofdstukken maakt de auteur gebruik van Saïds concept van het oriëntalisme: de representatie van de niet-Westerse ander als zwak, verwijfd of ongeciviliseerd, als het tegenovergestelde van het wenselijke beeld van het Westen, dat dient om dat laatste beeld in stand te houden. Met name de vermoorde Egyptische echtgenoot van Marguerite Fahmy werd als beestachtig, wellustig en homoseksueel afgeschilderd, waardoor zijn vrouw juist onschuldig leek en op basis van deze beeldvorming (het bewijs sprak haar verdediging tegen) dan ook van de moord werd vrijgesproken. Bland wijst er ook op dat de representatie van het Oosten als romantisch ertoe leidde dat vele vrouwen zich voegden bij het publiek in de rechtszaal. De processen werden net zo makkelijk geconsumeerd door vrouwen

als de zeer populaire romantische woestijnverhalen met zwoele Arabische sjeiks in de hoofdrol en de Engelse kranten maakten deze vrouwen daarom belachelijk.

Bland legt verder een verband tussen gender, oriëntalisme en nationalisme: de vrouwen moesten zich als 'echt Engels' gedragen om kiesrecht te verdienen en hun gebrek aan vrouwelijkheid zou een relatie hebben met het weinig mannelijke gedrag van Chinezen, Duitsers of verwijfde Britse mannen. Juist gender en seksualiteit werden gebruikt om aan te geven wie er wel of niet tot de Britse natie behoorden.

Het is de verdienste van Bland dat ze ook de historische context van de rechtszaken, zoals het nationalisme na de Eerste Wereldoorlog en de kiesrechtstrijd, verbindt met gender, seksualiteit en oriëntalisme. Ze laat zien hoe waardevol een cultuurhistorische analyse van de rol van de media bij rechtszaken kan zijn. Haar boek leest daarbij zeer gemakkelijk weg; dat kan ook bijna niet anders gezien het sensationele karakter van de besproken zaken.

Willemijn Ruberg (Universiteit Utrecht)

Guy Poppe, *De moord op Rwagasore: de Burundese Lumumba* (Berchem: epo, 2011), 272 p., ISBN 978-94-91297-052

Gedurende drie decennia was Guy Poppe een gerenommeerde VRT-Radiojournalist die de sociale en politieke situatie in Afrika op de voet volgde. Sinds enkele jaren is hij werkzaam als docent en auteur en schrijft hij bijdragen voor Vlaamse kranten en weekbladen als *De Morgen*, *De Standaard* en *Knack*. In 2009 publiceerde hij *Congodagboek (1996-2009): de boom waarnaar ze stenen gooien* (Uitgeverij Meulenhoff – Manteau, Antwerpen – Amsterdam, 511 bladzijden). Nadat de Democratische Republiek Congo (DR C) vijftig jaar onafhankelijk was geworden (30 juni 2010), verscheen in het voorjaar van 2011 een boek van hem met als titel *Land zonder Staat: Congo 50 jaar onafhankelijk* (Uitgeverij Borgerhoof & Lamberigts, 256 bladzijden). Naar aanleiding van de vijftigste verjaardag, op 13 oktober 2011, van de moord op de Burundese Eerste minister Louis Rwagasore, realiseerde hij een nieuw boek waarin hij die doodslag tracht te reconstrueren en het proces te analyseren.

In tegenstelling tot Rwanda wordt de politieke situatie in Burundi, aan de vooravond van de onafhankelijkheid, niet gedomineerd door etnische spanningen tussen de Hutu-meerderheid en de Tutsi-minderheid. Burundi wordt gekenmerkt door een meedogenloze vijandigheid binnen de prinselijke milieus of *ganwa*,

hoofdzakelijk tussen de *Bezi* en de *Batare*, die de politieke ontwikkelingen in Burundi ook na de onafhankelijkheid een tijdlang zal overheersen.

In september 1958 wordt Louis Rwagasore tijdens een bijeenkomst te Muramvya door de prins, mensen uit het gewoonterechtelijk milieu en de inlandse clerus de basis gelegd voor de oprichting van een nationalistische partij de *Parti de l'Unité et du Progrès National* (UPRONA of *Abadasigana*). In een manifest worden alle Burundezen, zonder etnisch, sociaal of religieus onderscheid, uitgenodigd om zich aan te sluiten. Haar devies is: *Imana, Umwami, Uburundi* (God, de Mwami, Burundi). Haar wens is een brede interne autonomie vanaf 1 januari 1960. De UPRONA krijgt officiële bestaansrecht enkele dagen later op 7 januari.

De machtsstrijd ontwikkelt zich vooral tussen de UPRONA en het "Front Commun", die respectievelijk door de *Bezi* en de *Batare* wordt verpersoonlijkt. Van de UPRONA moet gezegd worden dat zij een solide multi-etnische partij wilde zijn. Haar Centraal Comité was samengesteld uit een meerderheid van *Bahutu* onder wie Paul Mirerekano, de rechterhand van Rwagasore. Laatstgenoemde was bovendien op 12 september 1959 met een Hutu-vrouw getrouwd. De Belgische administratie van haar kant steunde de vorming van de *Parti Démocrate Chrétien* (PDC of *Amasuka y'Umwami*) van Jean-Baptiste Ntidendereza en Joseph Biroli, twee zonen van chef Baranyanka, die eerder een uitstel van de onafhankelijkheid wensten. In het begin van 1960 werd de *Parti du Peuple* (PP of *Umugambwe w'Abarundi basanzwe*) opgericht, waarvan de Hutu-meerderheid, naar Rwandeese model, de doelgroep was. Een andere belangrijke partij werd de *Parti démocratique rural* (PDR). In februari 1961 waren ongeveer 25 politieke formaties geregistreerd die zich in drie kartels verenigden: een nationalistische en royalistische rond de UPRONA; een *Front Commun* rond de PDC; de *Union des Partis Populaires* rond de PP.

Van 23 tot 31 augustus 1960 werd te Brussel een colloquium gewijd aan de politieke problemen van Burundi. Een conventie werd ondertekend en een clausule ervan bepaalde dat verwanten tot aan de tweede graad en bondgenoten van Mwami Mwambutsa geen verkozen mandaat konden hebben, geen politieke functies mochten uitoefenen en niet mochten deelnemen aan politieke activiteiten. Dit voorstel viseerde prins Louis Rwagasore en lokte fel protest uit bij UPRONA. Het UPRONA-pamflet van 12 oktober werd door de koloniale autoriteiten als beledigend voor België beschouwd. Een ordonnantie van 27 oktober 1960 plaatste hem onder huisarrest te Bururi omdat hij zagezegd aan politiek had gedaan en beledigende pamfletten tegen België had verspreid.

Van 15 november tot 10 december 1960 werden gemeenteraadsverkiezingen georganiseerd die met ruim verschil worden gewonnen door het *Front Commun*; zij behaalde 925 zetels tegenover 545 voor de UPRONA, 545 (PDR, 501; PP, 222). De overige partijen verwierven de resterende 24% van de zetels. Het *Front Commun* besloot om waar nodig anti-UPRONA coalities te vormen. De parlementsverkiezingen van 18-19

september 1961, gesuperviseerd door de UNO, werden ruimschoots gewonnen door de UPRONA, die 58 van de 64 zetels kreeg. Guy Poppe zoekt in zijn boek spijtig genoeg niet naar de oorzaak van die verrassende electorale ommezwaai. Ongetwijfeld had die te maken met het kiessysteem. Tijdens het colloquium op 26 augustus 1960 in Brussel werd geopteerd voor “un mode de scrutin individuel” voor de gemeenteraadsverkiezingen en voor “un scrutin de liste avec représentation proportionnelle” voor de wetgevende verkiezingen. (*Temps Nouveaux*, 11 september 1960, 2)

Louis Rwagasore, de grote overwinnaar van de parlementsverkiezingen, zwoer op 28 september 1961 de eed als premier en vormde de eerste Burundese regering waarin uiteraard geen plaats was voor het *Front Commun* dat zwaar gefrustreerd raakte. Amper drie weken later, op 13 oktober 1961, werd Rwagasore van kant gemaakt: huurmoordenaar was de jonge Griek Jean Kageorgis; de opdrachtgevers waren leden van de PDC, onder meer Jean-Baptiste Ntidendereza en zijn broer Joseph Biroli, de zonen van chef Baranyanka.

Met “de dood van een prins” start Guy Poppe het verhaal. Op een zeer boeiende manier verslaat hij de achtereenvolgende gebeurtenissen: de moord, de opheldering, het onderzoek, de verklaringen van de verdachten enz. Vervolgens analyseert hij de motieven van de moordaanslag en gaat op zoek naar “De Belgische connectie”. Hij onderzoekt ook of die “moord een zaak van homo’s” is. Het verhaal is anekdotisch en het resultaat is weinig relevant. De historisch-culturele achtergrond, met name het ontstaan en de evolutie van “de Burundese monarchie” in de twintigste eeuw, wordt vervolgens uitvoerig uit de doeken gedaan.

De schijnwerpers worden daarna gericht op “Rwagasore”. De missionarissen verwijten de leerling Rwagasore “onwilligheid”, “onhandelbaarheid”, “nonchalance” en weinig briljante “intelligentie”. Op 31 oktober 1952 mag hij naar België vertrekken, waar hij in de “Koloniale Hogeschool” te Antwerpen gaat studeren. Dat wordt geen succes en twee jaar later wordt hij aan de Katholieke Universiteit Leuven als vrij student ingeschreven. In 1956 keert hij, zonder diploma, naar Burundi terug. Ook aan zijn mislukte poging om zakenman te worden, wijdt Poppe een aantal bladzijden. Bij zijn terugkeer in zijn geboorteland wordt prins Rwagasore chef benoemd in Butanyerera.

Daarna staat “het proces” van de moordpartij centraal. Poppe buigt zich over de discussies omtrent de keuze voor of tegen “juryrechtspraak”, de juridische manoeuvres in het duister, andere voetangels en klemmen, de beïnvloeding en intimidatie vanuit Brussel ... de interventies van koning Boudewijn bij het genadeverzoek dat Kageorgis heeft ingediend en dat wordt verworpen enkele dagen vóór de onafhankelijkheid, op 28 juni 1962. De auteur gaat hier ook even in op de interventie van de Belgische vorst in de zaak Lumumba. Hij onderkent de grote verschillen in de omstandigheden van de koninklijke interventies en ontkracht daarmee zelf de ondertitel van zijn boek “de Burundese Lumumba”.

Zijn boek draagt zonder enig twijfel bij tot een beter begrip van het einde van het koloniaal tijdperk in Burundi. Het is vlot leesbaar en is pretendeert wetenschappelijk onderbouwd te zijn alhoewel het geen literatuurlijst bevat en de voetnoten zeer beperkt zijn. De biografische notities en de chronologische tabel stellen niet veel voor. Een belangrijker punt van kritiek is dat het heuristisch onderzoek beslist beter had gekund. De omschrijving van het bronnenmateriaal is te vaag en men kan zich afvragen of Poppe de geheime documenten van de *Administration de la Sûreté du Territoire du Ruanda-Urundi* wel onder ogen heeft gehad? Hij heeft zich geenszins laten inspireren door het artikel dat Christine Deslaurier in 1998 heeft gepubliceerd: *Du nouveau pour l'histoire politique du Burundi à la veille de l'indépendance. La documentation secrète de la Sûreté (1958-1961)* (Cahiers du Centre de recherches africaines 9, Parijs, p. 39-69).

Heeft de auteur het boek in handen gehad van de Witte Pater Mgr Jean Perraudin *Chronique de l'Église catholique au Burundi après l'indépendance* (Editrice Missionaria Italiana, Bologna, 1996), waarin het eerste hoofdstuk aan de jaren voorafgaand aan de onafhankelijkheid wordt gewijd en waarin ook de moord op Rwagasore aan bod komt en de houding van de Katholieke Kerk tegenover de oudste zoon van de Mwami? Waarschijnlijk niet.

Guy Poppe zegt alles te hebben aangevuld met stukken uit het archief van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA) te Tervuren. Hij heeft ongetwijfeld het archieffonds van Jean-Paul Harroy die bewaard wordt in het Stanley Paviljoen van het Museum geraadpleegd. De laatste resident-generaal in Bujumbura publiceerde in 1987 *Burundi 1955-1962: souvenirs d'un Combattant*. Het archieffonds Benoît Verhaegen (het dossier "III-1433/BV: Assassins Rwagasore"), dat te vinden is in de sectie Geschiedenis Hedendaagse Tijd van het KMMA, is aan zijn aandacht ontsnapt.

Patrice Lumumba heeft vlug na zijn dood een belangrijke plaats veroverd in het rijtje van de grote Afrikaanse historische figuren zoals Blaise Diagne, Kwame Nkrumah wier biografieën te lezen zijn in de twaalfdelige reeks *Les Africains* (Éditions Jeune Afrique, 1972). Daarin is geen spoor te vinden van Louis Rwagasore. Beide figuren hebben recent wel ruimte veroverd in de *Dictionnaire biographique des Africains* (Buku/Le Cri, 2012) van Jean Kanyarwunga.

Zana Etambala (Katholieke Universiteit Leuven; Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren)

Nicola Kristin Karcher en Anders G. Kjølseth (eds), *Movements and Ideas of the Extreme Right in Europe. Positions and Continuities*. (Frankfurt a.M.: Lang, 2012), 252 p., ISBN 978-3-631-60136-5 [Zivilisationen & Geschichte, 21]

Wat verstaan we onder 'extreemrechts'? In de wetenschappelijke discussie, maar ook in de media, de politiek en het publieke debat raakt men er niet over uitgepraat. Het is een containerbegrip geworden dat zowat van alles omvat: 'fascisme', 'neofascisme', 'rechts extremisme', 'rechts radicalisme', 'racisme', enz. Neutraal is het geenszins: het wordt gebruikt om er vooral de *ander* mee te diskwalificeren. Bestaat er dan geen consensus om minstens een aantal basiskenmerken vast te leggen? Zijn er *algemene* kenmerken die toepasbaar zouden zijn op *concrete* verschijnselen? Een bekende poging is die van de Britse onderzoeker Roger Griffin die een 'generische' definitie van fascisme voorstelde: fascisme als 'palingenetisch ultranationalisme', een radicaal nationalisme dat de permanente wedergeboorte van de natie voorspiegelt. Dit was een 'generische' benadering en dus alomvattend. Alle fascistische bewegingen, zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog, zouden dit soort denken met elkaar gemeen hebben. Maar niet iedereen is het daarmee eens. Men zou ook juist kunnen argumenteren dat de particuliere verschillen (tussen landen, in een verschillende tijd) juist zo groot zijn dat het bijna onmogelijk is om een grootste algemene deler te vinden. Sinds jaar en dag is het een discussie zonder maat of einde.

Het onderwerp 'extreemrechts' heeft een stroom aan studies opgeleverd die allemaal stevast beginnen met een poging om de onderlinge samenhang vast te leggen en vervolgens moeten vaststellen dat er een te grote verscheidenheid bestaat. Dat leidt vaak tot bundels met aparte deelstudies die weinig op elkaar aansluiten. Dit neemt niet weg dat die verschillende case studies op zichzelf bijzonder waardevol en interessant kunnen zijn. Een voorbeeld daarvan is de bundel *Movements and Ideas of the Extreme Right in Europe* die door een groep van merendeels jonge onderzoekers werd samengesteld. Bijna alle auteurs werken aan Duitse of Noorse onderzoekinstellingen. Hun bijdragen werden eerder gepresenteerd op een conferentie uit 2009 aan de Humboldt Universiteit van Berlijn. De verschillende hoofdstukken zijn chronologisch opgezet, maar van een samenvattend geheel is er geen sprake. Zo had men bijvoorbeeld langer kunnen blijven stilstaan bij een aantal centrale vragen. Het probleem van historische continuïteit of discontinuïteit: in hoeverre leefden fascistische ideeën van de jaren 1930 en 1940 verder in naoorlogs extreemrechts? Of in hoeverre kan er van een echt transnationaal fenomeen worden gesproken? Deze en andere kwesties worden te weinig gethematiseerd of als onderwerp voor discussie naar voren geschoven.

Een eerste bijdrage gaat over het belang van de *Körperkult*, de cultus rond het lichaam en de populariteit van sportverenigingen in Duitsland, voor het ontstaan

van een *völkische* en totalitaire beweging in de 20ste eeuw (Kerstin Bornholdt)? Vervolgens zijn er twee bijdragen over de rol van kleine pressiegroepen bij de opkomst van het nationaalsocialisme. Eén over de kleine en radicale *Deutschvölkische Freiheitspartei* in de Weimarrepubliek (Stefanie Schrader) en één over de *Stahlhelm*, een organisatie van veteranen na de Eerste Wereldoorlog (Alessandro Salvador). Een andere bijdrage gaat over de manier waarop de vroege nationaalsocialistische beweging de arbeidersklasse aan zich probeert te binden (Anders G. Kjøstvedt). Ook hier zien we weer hoe moeilijk het is om rechts-radicalen bewegingen onder één noemer te plaatsen. Te groot zijn vaak de verschillen (organisatorisch of programmatorisch) tussen ogenschijnlijk vergelijkbare bewegingen. En binnen een partij of groepering vallen vaak ook al grote interne tegenstrijdigheden op, zoals bij voorbeeld de poging van de NSDAP in de jaren 1920 om nationalisme met socialisme te verbinden.

De Europese dimensie van het fascisme komt aan bod in bijdragen over Sir Oswald Mosley in Groot-Brittannië (Matthew Worley) en over de contacten tussen de Noorse *Nasjonal Samling* en Berlijn tijdens de oorlog (Nicola Karcher). In beide gevallen komt naar voor hoe moeilijk het was om tot een echte fascistische internationale te komen, zelfs tussen op het eerste gezicht bevriende partijen. Twee artikelen behandelen de overgang naar de naoorlogse periode. Een bijdrage gaat over Johann von Leers, academicus en NSDAP-ideoloog (Martin Finkenberger). Na de oorlog vluchtte hij naar Argentinië om vervolgens in Egypte te belanden. Onder Nasser maakte hij zich sterk voor de verspreiding van antisemitische en antizionistische propaganda. Uit ideologische overwegingen bekeerde hij zich tot de islam. Een soortgelijk parcours is dat van de Italiaanse intellectueel Julius Evola (Elisabetta Cassina Wolff). Vooral het idiosyncratische karakter van zijn denken en de manier waarop dat de breuk van 1945 overleefde, maken van Evola een bijzonder interessant studieobject. Ten slotte zijn er drie bijdragen over post-fascisme en extreemrechts in Duitsland; een stuk over extreemrechtse partijen sinds 1949 (Gideon Botsch), een bijdrage over neo-paganisme en hekserijen (Felix Wiedemann), en een artikel over de (van revanchisme beschuldigde) *Bund der Vertriebenen* (Astrid Sverresdotter Dypvik). De bundel presenteert stuk voor stuk leesbare en informatieve bijdragen. Nog beter ware het geweest indien ze een meer coherent geheel hadden gevormd en tot een echt debat over de centrale vragen hadden uitgenodigd.

Georgi Verbeeck (Universiteit Maastricht / KU Leuven)

Drew Keeling, *The Business of Transatlantic Migration between Europe and the United States, 1900-1914* (Zurich: Chronos Verlag, 2012), 345p., ISBN 978-3-0340-1152-5

We've had to wait half a century for someone to properly answer Frank Thistlethwaite's call to look at transatlantic mass-migration through the eyes of the shipping companies. Except for some worthy attempts during the 1970s, which were both limited by their scope (to a segment of the market) and by their sources (mostly not stemming directly from the shipping companies), this has remained a blind spot in a richly studied part of our historiography. Keeling now enlightens us with a sharp analysis of the 'Big Four', consisting of German (Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-Actien-Gesellschaft and Norddeutscher Lloyd) and English shipping companies (Cunard Line and White Star Line). In particular the extensive primary source research at both sides of the ocean and the fresh quantitative interpretations of the collected data are impressive. Keeling puts these business interests forward as a new important link between what so far has been considered as the main actors of transatlantic migration: the social networks of migrants and state migration policies. Keeling cunningly describes the importance of private transport companies as a third actor next to the migrant and the state. The interplay between the three is tested against the background of economic fluctuations during this peak period of mass migration. This book has great potential to become a reference work in international migration studies and to serve as a cornerstone for those researches analyzing the underrated role of private companies in migration.

Keeling's original perspective focuses on how migrants moved instead of why. The latter question on motives is even turned around asking why so many did not move. These are treated over the seven main chapters. Chapter one describes the rise of migrant transport into big business in the hands of a limited number of shipping companies. The second chapter uncovers the business logic behind migration in relation to the risks involved for the three main actors. In chapter three and four Keeling explains the mechanism of horizontal consolidation that shipping companies developed to mitigate the risks of cut-throat competition in a business characterized by high-fixed costs. Both mergers and cartels are respectively explained through the formation of the International Mercantile Marine Combine and the Atlantic Shipping Conference. The fragile equilibrium is illustrated by the rate war of 1904. Chapter five shows how migration policies became a growing threat to passenger transport companies during this era of 'big business' and 'small – but growing – states'. Based on the interest groups involved Keeling explains why the policies remained focused on the quality rather than the quantity of transatlantic migrants. The following chapter uncovers how the transport business weathered through the major business downturn of 1907/08.

The final chapter deals with the hazards of the crossing itself and its evolution towards a modern service business. It explains the strategies behind developing first, second and third-class accommodations and their impact on improved travelling conditions. The epilogue focuses on the 'irrevocable' impact of World War I on transatlantic migration.

Through meticulous data analysis Keeling provides answers to the profitability of the business, the cost and risks of migration, the business logic behind it, the impact on migratory flows and patterns in both directions, and much more. It will appeal to migration, maritime and business historians alike yet may leave the latter two wondering why the study was not integrated more in the models developed by both disciplines (maritime history is not even mentioned in the dual theoretical framework). Keeling's strength, the quantitative analysis may also be his biggest weakness. The focus on 'big' numbers led to the choice of limiting the study mainly to the Big Four and the period 1900-1914. From a business and maritime perspective the 1892 pool agreement between the major continental steamship lines seems a more appropriate starting date. This would have instigated the study to focus also on the impact of the cartel agreements towards vertical integration, which now remains limited to horizontal consolidation. The internal business structure of passenger lines and how they managed the vast network of migrant agents remains largely unaddressed. For a study that lays so much emphasis on the cartel agreements it is surprising that so little is said on the content of these or on the minutes of the meetings leading up to them. Overall the book is full of very nice illustrative quotes of the varied primary sources, yet some extracts of the agreements should have been incorporated. This could have avoided some minor glitches such as the mentioning of percentage-based commissions for agents while these were fixed for third-class tickets. It would also have indicated that second-class ticket prices were fixed according to third-class fares, not unimportant for Keeling's argument about capacity utilities on board.

Despite the focus on the Big Four the book has the great merit to encompass the whole North Atlantic passenger market and not the least smaller players such as the Red Star Line and the Holland America Line. On the other hand the focus on the Big Four limits the analysis of the cartel agreements to neutralize internal competition between existing members. The book does not explain how the cartel reacted to external pressures such as the establishment of new lines or the constant US anti-trust government threat. These gaps are illustrative for the style used. Keeling opted to present the interpretation of the data in a very black and white narrative manner. More critical annotations on what sources were used and how, could have erased certain doubts on some of the propositions. For instance the calculation that two thirds of second-class passengers are migrants remains unexplained and hence questionable. The generally conclusive style is surprising given the vast new

field Keeling tackles. Some grey areas and suggestions for further research could have been more appropriate. For instance in the epilogue the literacy test and Quota Acts (which are first enforced in 1921 not 1924) are treated as an irrevocable impact of the World War. Yet the statement is unsubstantially founded and it could be argued that these are much more a logical outcome from pre-war pressures which had been building for long.

These minor observations do not devalue in any way the crafted efforts of Keeling to process an enormous amount of data and present them in a comprehensible way. The big business of migration is finally being unraveled. Although there is still a lot to be uncovered using this new perspective across disciplines and time, Keeling will be accredited for having unraveled the tip of the iceberg. As a maritime historian I can only underline how important this is as the book also provides the platform to unearth its fundamentals. Hopefully this will inspire researchers to follow in his footsteps. Those with research interests in the low countries have an advantage as the most complete passenger shipping records are located in the Rotterdam City Archives with the Holland America Line collection. Unfortunately (with the notable exception of the late Frank Broeze) Dutch maritime historians, as their international colleagues in the past, have totally neglected passenger transport. With his book Keeling reaches out to the new generation to pick up on this promising field of research.

Torsten Feys (Universiteit Gent)

Anne Morelli (red.), *Rebellen. Van de Galliërs tot de Indignados* (Berchem: EPO, 2013 (oorspr. 2011)), 343 p., ISBN 978-94-91297-23-6

We leven in roerige tijden. Je kunt de televisie niet aanzetten of opstandige burgers komen in beeld. Na de bezettingen van Puerta del Sol, Tahrir, Syntagma en Taksim lijkt er niet veel veranderd, maar die protesten hebben één ding duidelijk gemaakt. Het ooit aangekondigde einde van de geschiedenis is nog lang niet bereikt. Wel roepen velen om verandering van wetten, instituties en regelingen.

Verandering doet vaak pijn voor degenen die belang hebben bij behoud van het bestaande, waarop de voorstanders van verandering meer middelen uit de kast halen dan redelijk overleg. Die voorstanders grijpen soms naar schijnbaar onredelijke protestvormen. Omdat er slecht naar hen wordt geluisterd, hanteren mensen aan de onderkant van de maatschappelijke piramide vaak dergelijke

middelen. Sinds de jaren zeventig is er in de geschiedschrijving meer aandacht gekomen voor die mensen aan de onderkant, maar is dat genoeg?

De Brusselse hoogleraar Anne Morelli vindt van niet. Op de omslag van haar bundel *Rebellen* wordt de toon direct gezet: 'In ons land is het nooit de straat die beslist, sprak oud-premier Jean-Luc Dehaene tijdens de algemene staking van 1993. Het is een echo van wat onze leerkracht geschiedenis vroeger al doceerde. Maar wel een echo met een lange, valse baard, want de belangrijkste maatschappelijke en politieke veranderingen in onze historie zijn niet te danken aan vorsten, parlementen of stembusgangen.' In de inleiding verduidelijkt ze die gedachte door erop te wijzen dat geweld belangrijk was bij veranderingen. De bewierookte geweldloosheid à la Gandhi dient misschien zelfs om mensen volgzzaamheid bij te brengen. Het is nodig om de geschiedenis met een andere blik te benaderen en niet met de volgens haar onterecht dominante. Daartoe heeft ze collega's benaderd om in de vergetelheid geraakte opstanden en opruiende helden terug in de aandacht te brengen. In 14 hoofdstukken gaat het boek vervolgens chronologisch door de geschiedenis van België heen.

Beginnend bij de door Serge Lewuillon beschreven opstand tegen de Romeinse overheersing trekt een pantheon van opstandige Belgen aan de lezer voorbij. Michel de Waha laat zien dat er meer boerenopstanden waren dan de bekende Guldensporenslag, terwijl Jan Dumolyn en Jelle Haemers aantonen dat tijdens opstanden in de steden middeleeuwers stredden voor het behoud van oude rechten. Om dit en uitbreiding van die rechten te verkrijgen greep men vaak noodgedwongen naar geweld.

Verzet tegen de katholieke kerk en de Spaanse vorst in het huidige België leidde tot een aantal Calvinistische republieken volgens de bijdragen van Monique Weis en Anne-Laure Van Bruaene. Bruno Bernard beschrijft het strengreligieuze Jansenisme als een beweging die bijdroeg aan verzet tegen het ancien régime.

En dan is het tijd voor de laatste twee eeuwen waaraan de meeste hoofdstukken zijn gewijd. Van de vraag of de opstand van 1830 eigenlijk een proletarische was (Els Witte) tot de staking van 1960-1961 (Serge Deruette) tonen de auteurs een zee aan rebellie. En niet alleen bij de arbeiders. De verlichte elite steunde volgens Pierre van den Dungen de arbeiders door zich aan te sluiten bij de socialistische beweging maar kwam daarmee in een moeilijke spagaat. Door klassegenoten gezien als verraders en door hun nieuwe bondgenoten soms gewantrouwd, waren zij belangrijk in de keus voor het reformisme die de arbeidersbeweging rond 1900 maakte. Zo droegen zij volgens de schrijver toch bij aan het ontkrachten van het verzet. Dus wiens belang dienden zij eigenlijk? De vergeten algemene staking van 1932 is door Francine Bolle indringend geanalyseerd waarbij de spanning tussen de 150.000 stakers en de syndicaten voortdurend voelbaar is.

Intrigerend is ook het verhaal van Gita Deneckere over het mensenrechten-discours als een hefboom voor sociaal protest. Met een beroep op die burgerlijke rechten eiste het proletariaat zijn plaats in de maatschappij op. In zijn epilogo tenslotte wijst Thomas Blommaert er op dat in het huidige België niet veel over is van de vroegere verzetshouding. Het laatste bastion van massaprotest, de vakbeweging, wordt publiekelijk beschimpt en voor ouderwets versleten en de Belgen laten het erbij. In de woorden van Blommaert: 'De hedendaagse Belg: pies op zijn kop en hij gaat fluitend zijn haar wassen'.

Enkele kritische kanttekeningen bij het boek van Morelli: de opbouw is enigszins onevenwichtig, de leesbaarheid verschilt nogal per bijdrage en omdat dit boek vanuit het Frans is vertaald staat er ook een vermoedelijk daardoor ontstane grote slordigheid in. Ik neem tenminste niet aan dat Lewuillon heeft geschreven dat keizer Augustus Gallië voor het laatst in de achtste eeuw voor Christus heeft bezocht (p. 44). Maar dit zijn slechts enkele kritische opmerkingen bij een poging het volksverzet aan de vergetelheid te ontrukken en zijn gerechte plaats in de geschiedschrijving te geven. Het wachten is op een soortgelijk boek voor dat andere Lage Land bij de zee. Want ook daar heeft verzet een grotere maatschappelijke rol gespeeld dan algemeen bekend is. Als opstapje naar die Nederlandse studie is de bundel van Morelli een inspirerende aanrader.

Sjaak van der Velden